

Q.ZAKİR TƏMSİLLƏRİNDƏ ALLEQORİYA VƏ TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ

XIX əsrin I yarısı ölkədə yeni, dünyəvi məktəblərin fəaliyyət göstərməsi, məktəb və maarif hərəkatının dirçəlməsi, maarifçi-realist ədəbiyyatının təkamülü ilə səciyyələnərək xalqın mədəni həyatında vacib rola malik olmuşdur. “Üsuli-cədid” və “Rus müsəlman məktəbi” kimi yenitipli təhsil ocağında Azərbaycan dilinin tədris edilməsi uşaq ədəbiyyatının yaranmasının başlanğıcını qoymuşdur. Burada dərslər materiallarında əks etdirilmiş təmsillər uşaqların yaş və biliyinə uyğun şəkildə təzahür edilirdi. K.Məmmədovun fikrincə, ustad şair Zakir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində təmsildən ilk dəfə xüsusi bir janr kimi faydalanaraq real həyatın tələbləri ilə səsleşən, insan şəxsiyyətini alçaldan yaltaqlıq, ikiüzlülük, acgözlük kimi xüsusiyyətləri heyvanlar üzərinə köçürərək tənqid hədəfinə çevirmişdir” [2, s. 159].

Şairin təmsillərində xalq gülüşü yüksək səviyyədə istifadə etməsi bəzi hallarda ictimai gülüşlə şairin fərdi gülüşü arasında sərhəd qoymağın çətinliyi ilə nəticələnmişdir. Eyni zamanda şair öz üsyankar çıxışlarını da bu gülüşə əlavə edir. Təmsilin məzmununda ifadə olunan yumor daha çox lətifə janrına doğru gedir. “Tülkü və qurd” təmsili zülm, amansızlıq və hiyləgərliyin tənqidi ilə seçilərək tülkünün yalandan oruc tutmuşam deyib quyuğu qurda göstərərək onu aldadır və tələyə salır, özü isə quyuğu yeyir. Qurdun: - *Axı sən oruc tutmuşdun?* - sualına isə: - *Təzə ayı görüb, etmişəm bayram*, - deyər cavab verir [4, s. 109]. Qurd təmsildə əsas tənqid hədəfidir. Onun acgözlüyü, sadələşməliyü oxucuda acı gülüş yaradır.

Şair sonda gəldiyi nəticəni belə təqdim edir:

*Hər kimsədə ola aqlı fəhmü huş,
Bu məsəli eyləməsin fəramuş:
Əvvəl gərək suyu yoxlasın möhkəm,
Boylayandan sonra soyunsun adam* [4, s. 109].

Şairin “Tülkü və qurd” təmsili siyasi məzmunu ilə yanaşı insanın müsbət və mənfi keyfiyyətlərinin qarşılaşdırılaraq acgözlük, yalan, riyakarlıq kimi mənfi cəhətlərin tənqidi ilə səciyyələnir. Müəllif təmsildə dostluqda sadıqlığı dürtüslüyü, sədaqətliyi insanın üstün keyfiyyətləri kimi tərənnüm etmişdir. Əsərin mövzusu “Tülkü və canavar” mövzusu ilə səsleşir. Ədib bir növ insanlara xəbərdarlıq göndərərək hər zaman diqqətli və ehtiyatlı olmağı, nadan insanlara qarşı məsafəli olmağı, hər zaman ağılla hərəkət etmələrini çatdırır:

*Hiyləsinə o pürfənin inandı,
– Bəs mənim bayramım, – dedi, – haçandı?
– Sənin də bayramın sahibi – tələ
Gələndədir, – dedi, – tələsmə hələ* [4, s. 108]

“Tülkü və qurd” təmsilində hiyləgərlik pislənir və tülkü quyuğunu əldə etmək üçün bir sıra hiylələrə əl atır və qurddan kömək alır. Bununla da o dövrdə cəmiyyətdə olan nadan insanlara istinad edərək “hiyləgər tülkələr”in surətini ərsəyə gətirmişdir. Zakirin “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilində dostluq, birlik, həmrəylik, humanizm, insanlıq kimi xüsusiyyətlər, “Xain yoldaşlar haqqında”, “Qurd çaqqal və şir” təmsillərində tamahkarlıq, acgözlük, “Tülkü və şir”də isə zülmkarlıq tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Şair cəmiyyətin nöqsanlarını heyvanların dilindən istifadə edərək göstərir və heyvanların qalib gəlməsini xalqın mənafeyini qoruduğu oxucuya çatdırır.

“Tülkü və şir” təmsilinin mövzusunun “Aslan və dovşan” adı ilə folklor, “Kəlilə və Dimnə” və Rumi yaradıcılığı faydalanmışdır. Mirzə Həsən Qarabaği bu təmsilə “Şir və dovşan” adını verir. Məlum olduğu kimi, Zakir mövzuya yanaşma tərzini realistikcəsinədir. Burada dovşan hiylə ilə aslana qalib gəlməsi inandırıcı sayılmadığı üçün onu tülkü ilə əvəz etmişdir.

Təmsildə tülkü hiyləgərlik simvolunu təcəssüm edərək fərasətinə görə diqqəti cəlb edir. Zakir burada göstərmək istəyir ki, tülkü zülmkar şirə qalib gələrək sanki ədalət zülmə qalib gəlmiş, ağıl və zəka hər zaman ən üstün səviyyədə dayanmışdır.

*Biri o kim, hər kəs xəlqə zülm edər,
Aqibət ədl ilə fərayə gedər.
Biri o kim, bıməsləhət, biəndiş
Bu dari dünyədə düzəlməz heç iş.
Biri o kim, sanma düşməni həqir,
Eylər səni axır bəlayə əsir* [4, s. 121].

“Aslan, qurd və çaqqal” təmsilində dostlar qoyun, quzu və toyuq ovlayır və aslan qurd və çaqqala bölgü aparmağı tapşırır. Lakin burada aslanın niyyətində hiyləgərlik vardır. Aslan qurdun bölgüsünü bəyənmir və onu öldürür. Çaqqalın bölgüsündən isə razı qalaraq bunu necə öyrəndiyini soruşur. Çaqqal isə cavabında bildirir ki: *öyrəndim o gözü çıxmış qardaşdan*. Təmsilin sonunda incə bir kinayə də verilmişdir və bu da özünü müəllifin digər satiraları ilə həmahəngdir:

*Böyük əgər deyər gündüzə gecə,
De ki, göydə ulduz səyrişir necə!
Nisbət verə gər gündüzə gecəni,
Söylə ki, afitab yandırır mənə* [4, s. 99].

Təmsildə aslan fəqirlərə zülmkarlıq edən, heç bir hüquqa malik olmayan rəiyyəti incidən harın məmurlar kimi təsvir edilmişdir. Müəllif “böyük” sözündən istifadə edərkən rütbəli məmurları, yuxarı təbəqəni nəzərdə tutur:

¹³⁰ Bakı Dövlət Universiteti, magistrant reo.abiyeva1305@gmail.com

*Çubuğa saldıra fəqir rəyyəti,
Özü yeyib-içib süürə vəhdəti* [4, s. 99].

Zakir təmsillərində A.Krlov əsərlərinin təsirini müşahidə edə bilərik. Ancaq bu təsir birbaşa müraciət şəklində baş verməmişdir. Lakin biz dəqiq deyə bilmərik ki, burada hər hansısa bəhrələnmə başa vermişdir. Ancaq hər iki ədibin yaradıcılığında bənzər işlər özünü göstərir. Zakirin "Dəvə və eşşək" təmsilində A.S.Krlovun "Parnas" əsərində olduğu kimi, ağılsız eşşəklərin yersiz "oxumağı" onların faciəsinə səbəb olur. "Qurd, çaqqal və şir" təmsili isə Krlovun "Şir ovda" təmsili ilə səsləşir. Rus təmsilində heyvanların sayı dördüddür: it, şir, tülkü və canavar. Zakir təmsilindən fərqli olaraq burada ovu Şir özü bölür və dörd payın hamısını özünə götürür [1, s. 32]. Zakir Azərbaycan ədəbiyyatında ilk növbədə lirik şair kimi tanınmışdır. O, həm Azərbaycan xalq şeirinin, həm də klassik şərq poeziyasının müxtəlif janrlarında yüksək sənətkarlıqla lirik əsərlər yazmışdır. Xüsusən, xalq şeiri ənənələrində qoşma, gəraylı, təcnis janrlarında böyük nailiyyətlər əldə etmiş və Vaqifdən sonra milli lirik poeziyamızın görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur.

Öz satirik əsərlərində Zakir XIX əsrin ortaları Azərbaycan həyatının düzgün, geniş, parlaq satirik təsvirini verməklə obyektiv olaraq çar bürokratik üsuli-idarəsi və feodal ictimai münasibətləri, mənəvi-əxlaqi normaları əleyhinə çıxmış və ədalətsizliyə məruz qalan insanların mənafeyini müdafiə etmişdir. Odur ki, onun satirik yaradıcılığı xəlqi, demokratik səciyyə daşıyır. Zakir bu cür əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin bir ədəbi cərəyan kimi formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Eyni zamanda təmsilləri ilə də XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında böyük bir irs qoya bilmişdir. Zakir təmsillərində ifadə olunan humanizm, əxlaqi və nəsihətamiz keyfiyyətlər didaktik və bədii-estetik cəhətdən vacibliyini bu günümüzdə də qorumuşdur. Şair folklor nümunələrini sadə dillə göstərərək oxucuya anlaşıqlı olması üçün çalışmışdır. Bu xüsusiyyət Zakirin dilindəki xalqiliyi göstərən əsas elementlərdəndir. O, ərəb və fars mənşəli qəliz ifadələrdən də istifadə etsə də, bunlar onun şeirlərinin emosionallığını, canlılığını itirməmiş, beytlərə ifadəlilik, axıcılıq, musiqilik bəxş etmişdir. Buna görə də, K.Məmmədov Zakiri Vaqifdən sonra Azərbaycan bədii dilini yüksək səviyyəyə qaldırmağa çalışan dahi sənətkar kimi gördü. Məlumdur ki, əməksevərlik, vicdanlılıq, təvazökarlıq, şəxsi ləyaqət, yoldaşlıq, qarşılıqlı hörmət - bütün bunlar insanın mənəvi simasının vacib cizgiləridir. Bu baxımından Zakirin alleqorik əsərlərindən gəlidiyi əqli nəticələr bizə üçün çox qiymətlidir. Zakir didaktik-tərbiyəvi şeirlərində humanizm, adamlara qayğı və məhəbbət, müsbət davranış mədəniyyəti, insanda əməyə rəğbət, əhdə vəfa, sədaqət, böyüklərə hörmət, mərdanəlik hisslərini tərbiyə etməyə yönəldilən fikirlərə geniş yer verir. O, insanlarda gördüyü pisləkləri tənqid edir, acgözlüyü, paxıllığı, xudpəsənliyi, insafsızlığı, mənfəətpərəstliyi, tamahkarlığı insana yaraşmayan sifətlər kimi pisləyir. Şair fayda verməyən bir şəxsin yaşamağındansa, ölməyini, nə meyvəsi, nə də kölgəsi olmayan ağacın sındırılmasını məsləhət görür.

Verilmiş nümunələr də bizə onu deməyə əsas verir ki, Zakir təmsillərində alleqoriyadan tənqid hədəflərini məharətlə ifşa etməklə yanaşı məzlumların halına da ürək ağrısı ilə acıdığını göstərdi. Qasım bəy Zakir insanın daşdığı həm mənfi, həm müsbət cəhətləri ortaya qoyaraq yalançı, nadan insanları tənqid etmiş, düzgünlüyü, sədaqəti və başqa müsbət keyfiyyətləri tərənnüm etmiş. Buna görə də, alleqoriya tarixi periodlardan keçərək fikrin obrazlı ifadəsi ilə həyat eşqinə, dünyəviliyə, əxlaqi təmiz keyfiyyətlərə çağıran bir poetika vasitə kimi geniş vüsət almışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev L.İ. Azərbaycan ədəbiyyatında alleqoriya. Məcəzdan həqiqətə. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 380 s.
2. Məmmədov K.D. Qasım bəy Zakir. Bakı: Gənclik, 1984, 230 s.
3. Qasım bəy Zakir. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Elm, 1985.
4. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya, 2005, 400 s.
5. Rüstəmov T. Qasım bəy Zakirin təmsilləri şərq və qərb təmsilçiliyi kontekstində // Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2019, №1, s. 168-177.

Açar sözlər: təmsil, simvol, məcaz, Azərbaycan ədəbiyyatı, Qasım bəy Zakir

Key words: allegory, symbol, metaphor, Azerbaijani literature, Kasim bey Zakir

Ключевые слова: басня, символ, метафора, азербайджанская литература, Касым бек Закир

The goals of allegory and criticism in the fables of K.Zakir

Summary

Allegory is the big idea of the plot, and the symbol is the literary device used to create that idea. In literature, the author uses allegory to present his big, complex ideas in a neutral form. Historically, allegory originated in the West, but very valuable examples of allegory can be found in the East, as well as in Azerbaijani literature. The article provides information on the brief history of allegory in Azerbaijani literature, general information on examples of allegory in G.Zakir works. Moreover, the role of allegory as an artistic-aesthetic tool was discussed in the allegorical stories. At this time, the works of G. Zakir were taken as the main material for the study of allegory. The place of development and artistic features of allegory in Zakir's allegorical stories were studied and analyzed.

Цели аллегории и критики в баснях К.Закира

Резюме

Аллегория представляет собой великую идею сюжета, а символ - литературный прием, используемый для выражения этой идеи. Хотя аллегория имеет свое происхождение на Западе, она также встречается на Востоке и в азербайджанской литературе. Статья представляет краткую историю аллегории в азербайджанской литературе, примеры аллегории в произведениях Г.Закира. В баснях поднимается вопрос о художественной роли аллегории, а также анализируются произведения К.Закира. В баснях Закира и следованы и проанализированы место и художественные особенности аллегории.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva